

УДК 340.132

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СУДОВУ ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ПІЗНАВАЛЬНА ОСНОВА ЇЇ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Катерина КРАВЧУК,
аспірант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

Автором з'ясовано актуальність теми наукової роботи. Здійснено аналіз зародження та розвитку світоглядних уявлень про судову правотворчість, які узагальнено та охарактеризовано. Встановлено особливості світоглядного сприйняття явища та категорії «судова правотворчість». З'ясовано переваги та недоліки наявних в юридичній науці підходів до характеристики генезису уявлень про судову правотворчість та інші суміжні поняття (судовий прецедент, судова практика та ін.). Наголошено на методологічному значенні світоглядних уявлень в юриспруденції. Визначено особливості світоглядних уявлень про судову правотворчість, що формувались в європейських правових вченнях до кін. XVIII ст.

Ключові слова: правотворення, правотворчість, судова правотворчість, судова практика, судова діяльність.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF WORLD VIEW IDEAS ABOUT JUDICIAL LAW-MAKING AS COGNITIVE BASIS HER SCIENTIFIC RESEARCH

Kateryna KRAVCHUK,
Postgraduate Student of the Faculty of Law
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The author finds out the relevance of the topic of scientific work. The analysis of the origin and development of ideological notions about judicial law-making is carried out. The peculiarities of the ideological perception of the phenomenon “judicial law-making” are established. The advantages and disadvantages of existing legal science approaches to the characterization of the genesis of representations about judicial law-making are revealed. The methodological significance of ideological notions in jurisprudence is emphasized. The peculiarities of ideological notions about judicial law-making formed in the European legal doctrines to the end XVIII century.

Key words: law-formation, law-making, judicial law-making, judicial practice, judicial activity.

Постановка проблеми. Будь-яке наукове юридичне дослідження, насамперед, потребує встановлення сучасного стану вивчення відповідного предмета наукового пізнання. Це дасть змогу, передусім, з'ясувати переваги та недоліки його дослідження, а також довести наукознавчий потенціал розробленої проблематики. Встановлення сучасного стану наукової розробки будь-якого предмета наукового пізнання зумовлює необхідність попереднього вивчення історії розвитку його світоглядного пізнання, що дасть змогу в подальшому встановити закономірності динаміки його наукової розробки, визначити його особливості, що, своєю чергою, дасть змогу розкрити сучасний стан наукового пізнання. Проблематика судової правотворчості має тривалу історію дослідження, що зумовлено загалом роллю діяльності суб'єктів судової влади, яка виходить за межі класичного судочинства як різновиду правозастосовної діяльності. В умовах стрімкого розвитку суспільних відносин, активної розбудови державності в Україні та її правової системи роль суду в юридичній практичній діяльності значно зростає, суттєво розширюються межі, зміст та наслідки впливу суду на життєдіяльність суспільства. Судова діяльність вже не може обмежуватись виключно судовим правозастосуванням, вона ґрунтовно інтегрується і в інші сфери та напрями юридичної практичної діяльності, суттєво впливає і на юридичну наукову та освітню діяльність, визначаючи потреби наукового пізнання державно-правових явищ, корегуючи зміст та форми правової освіти.

Важливість та необхідність здійснення попереднього історико-правового аналізу предмета наукового дослідження доводять і погляди вчених-правознавців, які зазначають, що саме історико-правове дослідження виступає методологічним засобом наукового пізнання. Ігнорування його пізнавального потенціалу є суттєвою помилкою дослідника, оскільки межі і процес дослідження є невідправдано звуженими, а отримані результати не є об'єктивними та всебічно обґрунтованими. Використання історико-правового методу дослідження в методологічному плані дасть змогу обґрунтувати новизну виокремлених положень, встановити наступність ідей, представлених у сучасних доктринальних підходах до розуміння закономірностей досліджуваного явища, ґрунтовно з'ясувати недоліки наукового пізнання та визначити перспективи подальшого його здійснення [1, с. 9–10]. Варто погодитись із вказаними ідеями, оскільки дійсно тривалість становлення та розвитку судової правотворчості як явища правової дійсності, що, своєю чергою, зумовило тривалість її дослідження як об'єкта світоглядного і наукового пізнання, визначає можливість та доцільність вивчення генезису уявлень про судову правотворчість, особливо світоглядних уявлень, що становитимуть методологічне підґрунтя для продовження науково-дослідної роботи. Актуальність вивчення історії становлення уявлень про судову правотворчість підкреслюється й іншими вченими, котрі наголошують на недоліках практики правотворчої діяльності, що потребує

посилення її зі сторони судових інстанцій, із метою забезпечення оперативності та своєчасності оновлення правового регулювання, подолання недоліків законодавства, недопущення диспропорції у правотворчих актах [2, с. 43], посилення ефективності правового регулювання протидії правотворчій інфляції [3, с. 31–32], а також формування методологічної основи для вироблення та обґрунтування концептуальних положень щодо вдосконалення механізму правотворчості загалом тощо [4, с. 268].

Мета і завдання статті. Враховуючи високий рівень актуальності наукового дослідження історії розвитку світоглядного пізнання судової правотворчості в юридичній науці, зазначаючи методологічну важливість отриманих результатів такого дослідження, що дасть змогу з'ясувати стан їх наукової розробки та охарактеризувати перспективні напрями подальшого наукового дослідження, вважаємо за доцільне в межах цієї наукової роботи здійснити аналіз історії зародження та розвитку світоглядних уявлень про судову правотворчість, з'ясувати їх значення для наукового дослідження вказаної проблематики.

Вклад основного матеріалу. Нині роль суду розширюється, що відображається в активізації його впливу на сферу правотворчості, а подекуди й у визнанні окремих судів як самостійних суб'єктів правотворчості з відповідними повноваженнями. Така трансформація ролі суду та їх діяльності у сфері юридичної практики має глибокі історичні коріння, що відтворені, насамперед, у відповідних правових поглядах, уявленнях, теоріях, концепціях, що формувались та обґрунтовувались мислителями, філософами, державними діячами минулого. Сучасне функціонування суду загалом, у тому числі удосконалення його діяльності в умовах розбудови правової системи та державності в Україні, повинно мати потужні концептуальні засади, основу яких мають становити правові вчення минулого, в яких розкрито загальні уявлення про суд, його роль у сфері судочинства та правоутворення. Вказане підтверджується і поглядами вчених, які зазначають, що перші ідеї про діяльність судів як особливого суб'єкта, що не лише розглядає судові справи, але і створює норми загальнообов'язкового характеру, які є обов'язкові до виконання всіма суб'єктами і не лише суб'єктами – сторонами судового процесу, зароджуються у поглядах римських юристів, особливо представників сабін'янської юридичної школи (Гай Атей Капітон, Мазурій Сабін, Кассій, Целлій Сабін). Вказані ідеї про загальність окремих судових актів переважно вищих судових інстанцій (колегії центумвірів, децимвірів, рекуператорів), їх обов'язковість при вирішенні інших юридичних справ знаходять своє обґрунтування також у поглядах Цицерона, Гая, Папініана [5, с. 128–132]. Окрім того, сама правова система Стародавнього Риму запроваджує елементи судової правотворчості в сучасному її розумінні в діяльність судових інстанцій, особливо в частині надання окремих правотворчих властивостей судовим актам, загальності та неперсоніфікованості окремим їхнім положенням тощо. Про це справедливо говорить О.А. Підопригора, вказуючи, що саме ідеєю справедливості, тобто відповідності права вимогам життя, керувались римські юристи, створюючи право та закони. В основі цієї презумпції лежала ідея природного права, яка була нічим іншим, як видозміненою ідеєю цивільної, народної справедливості, тобто справедливості, яка здійснюється у відносинах членів однієї і тієї ж громадянської спільноти. Ці ідеї отримують свою подальшу конкретизацію шляхом виокремлення інститутів тлумачення права та його застосування, що завершують утворення права, забезпечуючи його поширення в соціумі. Тим самим право стає частиною життя людей, забезпечуючи його справедливість та подолання конфліктності всередині нього. При чому таке право, що застосоване

та поширене в середині соціуму, має не індивідуальний, а нормативний характер, забезпечуючи його поширення не лише на конкретний життєвий випадок, а на широке коло інших життєвих випадків [6, с. 231–232]. Таким чином, можемо підсумувати, що вже з часів розвитку правової системи Стародавнього Риму зароджуються окремі уявлення про правоутворюючий характер судочинства в сучасному його розумінні. Незважаючи на те, що саме поняття «судова правотворчість» та правотворчі повноваження за судовими інституціями тогочасної держави ще не визнавались і не закріплювались на правовому рівні, окремі елементи саме правотворчого характеру їхньої діяльності, відповідних судових актів, участі судових інстанцій у формуванні правової системи саме як суб'єктів правоутворення вже знаходили своє вираження у поглядах тогочасних мислителів та юристів. Саме зазначені уявлення, на наше переконання, закладають основу подальшого виокремлення і становлення судової правотворчості, з одного боку, як явища правової дійсності, а з іншого – як об'єкта наукового осмислення. Це підтверджується також практикою судочинства у Стародавньому Риму. Слід зазначити, що окремих суб'єктів судової системи у Стародавньому Римі сформовано не було, функції судочинства виконували ті суб'єкти, що здійснювали також політичні та управлінські функції. Зокрема, окремими судовими повноваженнями були наділені Народні збори та імператор, а починаючи з VI ст. до н. е. виникають магістратури, які виконували низку судових функцій, до складу яких входили народні трибуни, претори і диктатори. Претори мали право здійснювати тлумачення законів, які вважались продовженням законів, а результати такого тлумачення мали обов'язковий характер. Характерним для Стародавнього Риму було формування судових інстанцій. Судочинство першої інстанції здійснювали консули та претори, а от судочинство в суді другої інстанції здійснювалося колегіями центумвірів, децимвірів, рекуператорів, присяжними засідателями або арбітрами. І рішення суб'єктів, які переглядали справи, набували загальнообов'язкового характеру та стосувались не лише сторін спору, а й інших суб'єктів, що проживали в державі і коло яких було невизначеним.

Подальший розвиток правових вчень та практики судової правотворчості в країнах континентальної Європи доводить, що уявлення про участь судових інстанцій у правотворчій діяльності та практика функціонування судових органів у правотворчій сфері зазнають суттєвого розвитку. Дискусія щодо розуміння суду як суб'єкта правотворчості, а також розвиток судочинства в Україні в напрямі розширення його меж та включення правотворчої діяльності до її складу наявна і нині, що свідчить про проведення чисельних судових реформ в Україні наприкінці XX – початку XXI ст. В сучасних умовах високого рівня дискредитації в суспільстві системи органів судочинства необхідність його справжнього, а не декларативного реформування набуває неабиякого значення задля утвердження України правовою соціальною державою, де панує верховенство права, а права і свободи людини є гарантованими. Принциповість реформування системи судочинства, в тому числі шляхом посилення участі суб'єктів вітчизняної судової системи в правотворчій, визначено і положеннями відповідних законодавчих актів України [7; 8]. І сьогодні високий рівень дискусійності доктринального розуміння сутності та функціонального призначення судочинства, невизначеності напрямів його розвитку, в тому числі і в питаннях правотворчої діяльності, недоліки правового забезпечення діяльності судів у сфері правотворчості в Україні засвідчують необхідність ґрунтовного наукового дослідження саме історії розвитку уявлень про судову правотворчість. Це дасть змогу визначити закономірності становлення світо-

глядного та наукового сприйняття судової правотворчості, з'ясувати стан її наукового пізнання та визначити перспективні напрями її наукового дослідження.

Цілком погоджуючись і підтримуючи погляди вчених на доцільність попереднього вивчення правотворчості судів як об'єкта його світоглядних уявлень в їх історичній ретроспективі, вважаємо за доцільне уточнити, що актуальність такого вивчення зумовлюється:

– по-перше, сучасним станом наукової розробки історії зародження та розвитку уявлень про судову правотворчість, що відбувалось досить тривалий час, однак нині представлене у вигляді широкого кола наукових праць, де питання історіографічних аспектів наукового пізнання судової правотворчості розкрито епізодично, не конкретизовано її особливості в тій або іншій державі, не узагальнено сучасний стан її наукової розробки, перспективні напрями подальшого дослідження;

– по-друге, доктринальною неоднозначністю розуміння судочинства загалом, що пов'язано з невиправданим звуженням його сприйняття та характеристики виключно як діяльності уповноважених органів держави щодо розгляду конкретних індивідуальних спорів та прийняття правозастосовних рішень. Нині в науковому та практичному плані таке розуміння судочинства є обмеженим та недостатнім для визначення його функціонального потенціалу, визначає доцільність його розширення, уточнення, в тому числі і в контексті його правотворчого характеру;

– по-третє, тенденцією до посилення інтеграції та взаємопроникнення різних видів юридичної практики, що зумовлено необхідністю забезпечення єдності судової практики, посилення її системності та розвитку її різновидів як органічно взаємопов'язаних елементів;

– по-четверте, неоднозначністю вітчизняної практики судочинства, особливостями її становлення та тривалого реформування за часів незалежності України (з 1991 р.), неусталеністю вітчизняних традицій судочинства та функціонування судової системи, що потребує вивчення історичних закономірностей становлення та розвитку сприйняття судочинства як прояву не лише правозастосовної діяльності, але і як важливої складової частини вітчизняного правоутворення. Це має відбитись на результатах подальших наукових досліджень судочинства, що мають бути покладені в основу його реформування, не обмежуючись виключно його правозастосовним потенціалом;

по-п'яте, невизначеністю перспектив наукового дослідження судочинства та судової правотворчості, неоднозначністю його ролі у сфері правотворчої діяльності, відповідно, невизначеністю напрямів удосконалення функціонування судів, у тому числі у сфері правотворчості.

Мислителями Стародавньої Греції досить часто діяльність правителя асоціювалась як із правом видавати закони, так і з правом здійснювати судочинство (Сократ, Аристотель), при чому таке поєднання законодавчої діяльності та діяльності у сфері судочинства визнавалось як природне і органічне, оскільки вони є невід'ємними одне від одного, забезпечуючи управління в суспільстві, поширення вимог правителя, гарантування справедливості, гармонії в суспільстві, недопущення конфліктності тощо [9, с. 132]. Фразами звертав увагу на те, що прийняття законів – це надання їм властивостей доступності, а здійснення судочинства – це надання їм ознак обов'язковості [10, с. 408].

Ми вже зазначали вище про внесок у зародження та подальше становлення уявлень про судову правотворчість, представлених у поглядах юристів Стародавнього Риму. Ними обґрунтовано ідеї про прецедент та його значення в правовому житті суспільства [11, с. 163], надання праву так званого «живого статусу», забезпечуючи його поширення на суспільні відносини, сприяючи загальній юридикації

життя суспільства [12, с. 38] та ін. Слід окремо відзначити погляди Ульпіана, який у своїй теорії вказує на наявність основного джерела права – законодавчу діяльність політично організованого народу. При чому необхідною умовою в законотворчості є те, що законодавче джерело обов'язково повинне мати повноваження на видання законів та їх застосування щодо кожної людини і щодо будь-якої життєвої ситуації (тобто також йдеться про правозастосування як елемент (стадію) законотворчості. – *К.К.*) [12, с. 187–190]. Джерелом закону можуть бути рішення народних зборів (*plebes*), результати голосування представників певної частини населення, наприклад зібрання плебеїв (*plebiscita*), декрети сенату або імператора (*senatus consulta, constitutiones*), накази урядовця, уповноваженого видавати постанови, а от його проявом буде життя людей [12, с. 191]. Цю думку Ульпіана поділяє римський юрист Гай, який зазначає, що всі народи керуються законами і звичаями, користуються власним правом та частково правом, яке є спільним для всіх людей. Причому це загальне право, так зване право народів, у своїй основі і по суті є природним правом – правом, яке природний розум встановив між усіма людьми. Своєю чергою, позитивне (формалізоване) право є похідним від природного, що перетворює його на систему інформаційних носіїв, котрі знаходять свій прояв у реальному житті людей [13, с. 408–410]. Римський юрист Павло говорить про утворення права як про його трансформацію з ідеї справедливості, тобто відповідності права вимогам життя, якими керувались римські юристи, створюючи права та закони [14, с. 95–96]. В основі цієї презумпції лежала ідея природного права, яка була нічим іншим, як видозміненою ідеєю цивільної, народної справедливості, тобто справедливості, яка здійснюється у відносинах між членами однієї і тієї самої громадянської спільноти. Зазначені ідеї отримують свою подальшу конкретизацію в детально розроблених римськими юристами правилах і прийомах тлумачення норм права, покликаних забезпечити адекватне встановлення сенсу джерела, що тлумачаться, і таке тлумачення мало судовий характер, забезпечуючи продовження правового регулювання.

Становлення світоглядних уявлень про судову правотворчість відбувається і в період Середньовіччя, які було доповнено поглядами про реальність та дієвість законодавчих актів, що досягається завдяки судочинству, яке фактично продовжує творення права (Ф. де Бомануар) [15, с. 130], дає змогу поширити цінності, сформовані в суспільстві та закріплені в актах законодавства, в житті суспільства (Ірнерій) [16].

Варто зазначити, що світоглядні уявлення про судочинство, походження й утворення права, роль суду у правоутворенні формувались ще з часів виникнення перших законів, утворення перших судових інстанцій, здійснення судочинства. Зазначені світоглядні уявлення стали основою для подальшого виокремлення судової правотворчості як самостійного об'єкта наукового пошуку, що зумовило зародження та подальший розвиток наукових досліджень судової правотворчості.

Починаючи з періоду Просвітництва, судова правотворчість набуває предметного дослідження та формуються перші уявлення про неї як про самостійний об'єкт пізнання не лише у філософів, але й в юристів-практиків. Особливо це характерно для поглядів представників американського та німецького Просвітництва (Б. Франклін, Т. Джефферсон, Т. Пейн, І.Г. Гердер, І.В. Гете, Ф. Шиллер та ін.).

На переконання Г. Гроція, поділ влади в державі загалом передбачає поділ повноважень між суб'єктами державної влади в залежності від особливостей сфери, де вони можуть визначати правила співжиття людей. При чому можливість формалізації права закріплюється за суб'єктами як

законодавчої і виконавчої влади, так і за суб'єктами – носіями судової влади. Це пояснюється тим, що змістом формалізації права є надання письмового вигляду природному праву і така формалізація здійснюється, в тому числі, і судами, забезпечуючи його реальність у процесі здійснення судочинства. Фактично формалізація права визначається як допоміжний інструмент у здійсненні тих або інших функцій, у тому числі і функцій судочинства. Подібну точку зору обґрунтовує і Дж. Локк, наголошуючи на тому, що творення права є засобом обмеження (унормування) діяльності носіїв державної влади та засобом реалізації ними їхніх повноважень [17]. Тому можна зробити висновок, що за таким принципом суб'єкти судової влади також наділені правотворчими повноваженнями, забезпечуючи реалізацію функцій судочинства. Ш.-Л. Монтеск'є звернув увагу на те, що судочинство виступає фактором правотворення, забезпечуючи удосконалення та розвиток права загалом. Окремо він зауважив, що саме судочинство спроможне виявити недоліки чинного письмового права і, як результат, ініціює процес його удосконалення, забезпечення його відповідності об'єктивним засадам існування та розвитку суспільства [16, с. 367]. Враховуючи погляди філософа, можна припустити, що саме судочинство вже є частиною правотворчості, яке його детермінує, визначає зміст та характер, впливає на результат здійснення. Загалом можемо зазначити те, що політико-правова ідеологія періоду Просвітництва суттєво вплинула на зародження та виокремлення судової правотворчості не лише як самостійного об'єкта світоглядного осмислення, а й самостійного об'єкта наукового пізнання. Так само варто виділити доробок К.А. Гельвеція, який доповнив вчення про правотворчість ідеями про реформацийне призначення правотворчості як засобу реформування тих або інших сфер суспільних відносин (у тому числі і у сфері судочинства) [18], Ж.-Ж. Руссо, що розширив уявлення про загальнообов'язковість судових рішень як засобів узагальнення та забезпечення однотипності поширення права на суспільні відносини тощо [19, с. 376].

Висновки. Таким чином, фактично до кінця XVIII ст. поняття судової правотворчості ще не отримує свого остаточного виокремлення, а представлено широким колом світоглядних уявлень про суміжні явища та процеси правової дійсності. Зокрема, активно вивчаються особливості суду та судової системи, проблема справедливості та законності, сутності та змісту судочинства, його призначення у суспільному житті, статусу судових рішень, їх властивостей (загальнообов'язковості, нормативності, імперативності, поширеності на суб'єктів права тощо). В межах вивчення вказаних явищ та процесів опосередковано досліджуються питання впливу суду, судочинства на творення права, їх спроможність забезпечити реальність права, його поширеність на суспільні відносини. Окрім того, загальні вчення про право, його походження, формування, утворення, які зароджувались в Античності та розвивались у подальші періоди історії становлення правових вчень, також вплинули на виокремлення судової правотворчості як об'єкта наукового осмислення. Так, в основу судової правотворчості покладені світоглядні уявлення про закономірності зародження, виникнення, розвитку та функціонування права, його форму та зміст, характер впливу на суспільні відносини, застосування в процесі здійснення судочинства тощо. Вказані уявлення фактично заклали основу подальшого широкого розуміння правотворчості не лише як діяльності представницьких органів державної влади, але і як діяльності з формалізації права та його подальшого поширення на суспільні відносини.

Варто зауважити, що сформовані світоглядні уявлення про явища та процеси, які стосуються права, його сутності, призначення, форми та змісту, а також судової системи та

судочинства фактично сформували основу для подальшого виокремлення судової правотворчості як самостійного об'єкта наукового пізнання.

Список використаних джерел

1. Гойман В.И. Действие права (методологический анализ). Москва : Академия МВД РФ, 1992. 182 с.
2. Рассолов М.М. Актуальные проблемы теории государства и права : учебник. Москва : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2010. 447 с.
3. Поленина С.В. Общая теория права об оптимизации количественных и качественных параметров законов. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2002. № 1. С. 30–35.
4. Бузун Е.В. Правотворчество в Российской Федерации: проблемы и перспективы. *Молодой ученый*. 2012. № 4. С. 269–271.
5. Покровский И.А. История римского права. Харьков : Консум, 2000. 704 с.
6. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник. Київ : Юриком Інтер, 2003. 512 с.
7. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 08.04.2014 р. № 1188-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1188-18> (дата звернення: 19.05.2019).
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19/paran6#n6> (дата звернення: 19.05.2019).
9. Лосев А.Ф. Боги и герои Древней Греции. Харьков : Фолио, 2009. 349 с.
10. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник для вузов. Москва : Норма-Инфра, 1999. 652 с.
11. Цицерон М.Т. Мысли и высказывания / Под ред. В. Бутромеев. Москва : Олма Медиа Групп, 2011. 304 с.
12. Гай Институции / Пер. с лат. Ф. Дадинского; под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. Москва : Юрист, 1997. 368 с.
13. Кравчук А. Галерея римских императоров. Принципат : 250 лет римской истории в лицах: от Октавиана Августа – до Александра Севера / пер. с пол. В.С. Селивановой. Екатеринбург : У-Фактория; Москва : Астрель, 2010. 508 с.
14. Законы XII таблиц. Институции Гая. / Пер. Ф. Дыдынского. Дигесты Юстиниана. (Серия «Памятники римского права»). Москва : Зерцало. 1997. 608 с.
15. Макеев В.В., Головкин А.Г. Частное право Древнего Рима : учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Ростов-на-Дону : Мар-Т, 2002. 256 с.
16. История политических и правовых учений : учебник для вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд. перераб. и доп. М. : Норма, 2004. 944 с.
17. Локк Дж. Два трактата о правлении. *Сочинения*: в 3 т. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. С. 137–405. URL: <http://grachev62.narod.ru/lock/content.html> (дата звернення: 19.05.2019).
18. Гельвеций К.А. О человеке. Его умственных способностях и его воспитании. Москва : СОЦЭКГИЗ, 1938. 644 с. URL: <https://www.livelib.ru/book/1001383614/about-ocheloveke-ego-umstvennyh-sposobnostyah-i-ego-vozpitanii-klad-adrian-gelvetsij> (дата звернення: 19.05.2019).
19. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. [Переводы] / Подгот. В.С. Алексеев-Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий, А.Д. Хаютин. Москва : Наука, 1969. 704 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Кравчук Катерина Геннадіївна – аспірант юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kravchuk Kateryna Hennadiivna – Postgraduate Student of the Faculty of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv

abcde777777@ukr.net